

ग्रामीण समुदाय विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाची भूमिका:- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. पाटील एस.व्ही.**

समाजशास्त्र विभाग

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमतनगर, जि. हिंगोली.
वसमतनगर, जि. हिंगोली

प्रा. डॉ. मुंडे रामकिशन हरिदास*

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

एकता शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित, कला महाविद्यालय
बिडकीन

प्रस्तावना:-

व्यक्तीच्या कायमस्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या समाजातील यंत्रणेला सामाजिक संस्था असे म्हणतात. व्यक्तीच्या कायमस्वरूपी गरजा म्हणून अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण यांसारख्या घटकांचा सर्वसाधारणपणे विचार होतो. म्हणून मूलभूत गरजा असेही म्हटले जाते. व्यक्तीच्या कायमस्वरूपाच्या गरजांची पूर्तता होणे हे व्यक्तीच्या अस्तित्वासाठी अत्यावश्यक जसे असते, तसे काही गरजा अशाही असतात की, ज्याच्या पूर्ततेवरच कोणत्याही समाजाचे अस्तित्त्व, स्थैर्यता, शांतता व आरोग्य अवलंबून असते. परिवर्तन हा एक निसर्गाचा नियम आहे. त्याप्रमाणे समाजातही परिवर्तन होत असते. सामाजिक व्यवस्था व सामाजिक संस्था यात सातत्याने परिवर्तन होत असलेले दिसून येते. सामाजिक संस्था पूर्वीचे स्वरूप हे अगदी सर्वसमावेशक आणि व्यक्तीच्या व व्यक्ती संस्थेच्या गरजांची परिपूर्तता व ताणतणावांचे नियंत्रण या या योजनेअंतर्गत होत होते. व्यक्तीची जबाबदारी ही समाजाची जबाबदारी समजली जायची. पण या व्यवस्थेत अनेक कारणांमुळे परिवर्तन घडून आले. त्यात जागतिकीकरण, उदारीकरण, खासगीकरणाने अधिकच भर घातलेली दिसून येते.

समाजातील कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था, राजकीय संस्था, शैक्षणिक संस्था या संस्था प्रमाणे अर्थसंस्था ही महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्था आहे. या संस्थेत ही स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. ग्रामीण अर्थसंस्थेत मुख्यत्वे करून राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पमुळे कोणते परिवर्तन घडून आले याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी खालील प्रमाणे उद्दिष्टे ठेवण्यात आली आहेत.

1. ग्रामीण समुदाय विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाची भूमिका तपासणे.
2. ग्रामीण महिलांच्या विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाचे महत्त्व जाणून घेणे.

शोधनिबंधाचे गृहितकृत्ये :-

1. ग्रामीण समुदाय विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पामुळे ग्रामीण महिलांच्या दर्जात सुधारणा झाली आहे.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत लेखनासाठी वर्णनात्मक, विक्षेपणात्मक व ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलनाचे स्रोत:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधन क्षेत्रातील दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला असून ज्यात प्रामुख्याने शोध निबंधक, मासिके, वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वेबसाईट इत्यादींचा तथ्य संकलन साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) हा ग्रामीण भारतातील महिलांना सक्षम बनवण्याच्या उद्देशाने एक महत्त्वाचा उपक्रम आहे. ग्रामीण विकास मंत्रालयाने 2019 मध्ये सुरु केलेल्या या प्रकल्पाला जागतिक बँक आणि भारत सरकार यांच्यातील 250 दशलक्ष डॉलर्सच्या कराराचे पाठबळ आहे. हे प्रकल्प 2011 मध्ये सुरु झालेल्या राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका प्रकल्प (NRLP) च्या पायावर उभारले गेले आहे. NRLP ने 13 राज्ये, 162 जिल्हे आणि 575 ब्लॉक्समधील 8.8 दशलक्षाहून अधिक ग्रामीण महिलांना 75000 स्वयंमदत गटांमध्ये यशस्वीरीत्या एकत्रित केले आहे. NRETP शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रात महिलांच्या मालकीच्या आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यावर

लक्ष केंद्रीत करते.हे महिलांना व्यवहार्य व्यवसाय विकसित करण्यास आणि वित्त , बाजारपेठ आणि नेटवर्क मध्ये प्रवेश करण्यास मदत करते. हा प्रकल्प एंटरप्राइस डेव्हलपमेंट प्रोग्राम आणि स्टार्टअप फायनान्सिंगव्दारे ग्रामीण महिला आणि तरुणांना समर्थन देतो. ते लहान उत्पादक समूहांना वाढविण्यासाठी आणि बाजारपेठेतील सहभाग वाढविण्यासाठी डिजिटल वित्तीय सेवांवर देखील भर देते.

एनआरईटीपीचा एक महत्वाचा घटक म्हणजे ग्रामीण तरुणांसाठी कौशल्य विकास, जो दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजनेशी सुसंगत आहे.एन आर एल पी अंतर्गत सिध्द धोरण , पीअर-टू- पीअर लर्निंग हे देखील या प्रकल्पाचा अविभाज्य भाग आहे. या व्यतिरिक्त एन आर एल पी भारताच्या व्यापक ग्रामीण विकास उद्दिष्टांशी आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (एसडीजी) विशेषतः एसडीजी व (गरिबी निर्मूलन), एसडीजी 5 (लिंग समानता) आणि एसडीजी -8 (योग्य काम आणि आर्थिक वाढ) यांसारख्या जागतिक वचनबद्धतेशी सुसंगत आहे.

महत्वाची वैशिष्ट्ये

1. **महिला नेतृत्वाखालील उद्योगांना प्रोत्साहन:-** NRETP महिला मालकीच्या आणि महिला नेतृत्वाखालील शेती आणि बिगर शेती उद्योगांना मुख्य साखळीमध्ये पाठिंबा देण्यावर लक्ष केंद्रीत करणे.ज्यामुळे त्यांना वित्त, बाजारपेठ आणि नेटवर्क मध्ये प्रवेश सुलभ करणारे व्यवसाय तयार करण्यास सक्षम केले जाते.हा प्रकल्प स्टार्टअप उपक्रमांसाठी वित्त पुरवठा उपलब्ध करून देतो.आणि वैयक्तिक आणि सामूहिक व्यवसायांच्या विकासास सुलभ करतो.हे स्टार्टअप व्हिलेज एंटरप्रेन्यारशिप प्रोग्राम (SVEP) यांसारख्या यशस्वी कार्यक्रमांमधून आणि BRAC आणि व्हिलेज एंटरप्राइस मॉडेल यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय माडेलमधून धडे घेते.
2. **राज्य उपजीविका समर्थन:-** NRETP मुख्य साखळी विकास, उद्योग प्रोत्साहन आणि कौशल्य वाढ यांसारख्या आर्थिक क्रियाकलाप वाढवून ग्रामीण उपजीविका मजबूत करण्यावर लक्ष केंद्रीत करते.उत्पादक समूहांना एकत्रित आणि बळकट करून निवडक जिल्हांना पाठिंबा देण्यासाठी हा प्रकल्प राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान (SRLMs) सोबत सहयोग करतो.वर्गीकरण, प्रतवारी,

अन्न हाताळणी, स्वच्छता, साठवणूक आणि लघू प्रमाणात प्रक्रिया यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केली जाते.ज्यामुळे उत्पादकता सुधारते.

3. **कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण:-** NRETP चे उद्दिष्ट ग्रामीण मुख्य साखळी आणि उद्योगांमध्ये कुशल कामगारांची उपलब्धता वाढवणे आहे. हा प्रकल्प कौशल्य विकास उपक्रमांना उद्योग आणि मुख्य साखळी वाढीच्या उद्दिष्टांशी जोडतो.ग्रामीण गरीब महिलांसाठी नोकरीच्या संधी वाढवतो आणि स्वयंरोजगार कौशल्यांमध्ये सुधारणा करून त्यांचे उत्पन्न वाढवतो.ग्रामीण स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था (RSETIS) चा वापर सुनिश्चित करतो की प्रशिक्षण कार्यक्रम राष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत आहेत.सहभागींना संबंधित, उद्योग -मान्यताप्राप्त कौशल्यांनी सुसज्ज करतात.
4. **एकात्मिक समर्थन धोरण:-** NRETP ग्रामीण उद्योजकता बळकट करण्यासाठी आर्थिक, तांत्रिक आणि सामाजिक सहाय्य एकत्रित करणारी एकात्मिक समर्थन धोरण वापरते.हा समग्र दृष्टीकोन सहभागींना व्यापक समर्थन मिळवण्याची खात्री देतो. ज्यामुळे बाजारपेठेत यशस्वी होण्याची त्यांची क्षमता वाढते.खाजगी क्षेत्रासोबत सहकार्य आणि राज्ये आणि समुदायांमधील समवयस्क शिक्षणाद्वारे हा प्रकल्प ज्ञान वाटपाचे वातावरण निर्माण करतो जे ग्रामीण उत्पादक आणि उद्योजकांना भरभराट करण्यास सक्षम करते.
5. **डिजिटल वित्तीय सेवा:-** NRETP च्या आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणात डिजिटल वित्तीय सेवा महत्वाची भूमिका बजावतात. हा प्रकल्प लहान उत्पादक समूह आणि ग्रामीण उद्योगांसाठी तयार केलेली डिजिटल वित्तीय उत्पादने विकसित करतो.ज्यामुळे त्यांची बाजारपेठ उपलब्धता सुधारते .वाढ आणि आर्थिक संधी वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करून सुक्ष्म उद्योगांसाठी उच्च -स्तरीय वित्तपुरवठा देखील ते समर्थन देते.

कामगिरी

राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) ने ग्रामीण उपजीविकेत , विशेषतः महिला आणि तरुणांसाठी, मोठ्या प्रमाणात सुधारणा केली आहे.या प्रकल्पाने कौशल्ये , बाजारपेठ उपलब्धता आणि आर्थिक

सहाय्य प्रदान करून 25 लाखांहून अधिक महिला उद्योजकांना मदत केली आहे. मुख्य साखळी मजबूत करण्यासाठी आणि उच्च-मुल्य बाजारपेठांशी जोडण्यासाठी 1.5 लाखांहून अधिक उत्पादक समुहांना देखील पाठिंबा दिला आहे.

गेल्या दशकात ग्रामीण महिलांचा बिगर-शेती नोकऱ्यांमध्ये सहभाग वाढला आहे. ग्रामीण उद्योगांच्या विकासावर NRETP घ्या लक्ष केंद्रीतामुळे या वाढीला पाठिंबा मिळाला आहे. या प्रकल्पाने 10 लाखांहून अधिक महिलांना डिजिटल वित्तीय सेवा सुरू केल्या आहेत. यामुळे त्यांना चांगल्या आर्थिक उत्पादनांची उपलब्धता देऊन अनौपचारिक कर्जावरील त्यांचा अवलंबित्व कमी झाला आहे. यामुळे SHG सदस्यांचा क्रेडिट इतिहास देखील तयार झाला आहे. ज्यामुळे त्यांना मोठी कर्जे मिळविण्यात मदत झाली आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थांना पाठिंबा देण्यासाठी NRETP, BTDP, JOJAR आणि TNRTP सारख्या राज्यस्तरीय प्रकल्पांसोबत काम करते. त्यांनी शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रांमध्ये हवामान लवचिक पध्दती आणि नवीन तंत्रज्ञान सादर केले आहे. या प्रकल्पाने दाखवून दिले आहे की शिक्षण आणि कौशल्ये जीवन बदलू शकतात. उदा. महिलांच्या शिक्षणात 10% वाढ उद्योजकतेत 18% वाढीशी जोडली गेली आहे. हे प्रयत्न ग्रामीण समुदायांवर NRETP चा कायमस्वरूपी परिणाम दर्शवतात.

प्रभाव

ग्रामीण उद्योग आणि उत्पादक समुहामध्ये महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन NRETP ने महिलांना सक्षम बनवले आहे. यामुळे महिलांचे कौशल्य वाढले आहे. आणि आर्थिक साक्षरता आणि स्वयं रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. 25 लाखांहून अधिक महिलांना पाठिंबा मिळाला आहे. ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य सुधारले आहे आणि अनौपचारिक कर्ज प्रणालीवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे. या प्रकल्पाने महिलांसाठी सामाजिक सुरक्षा जाळे आणि हक्कांसाठी वकिली करण्यासाठी व्यासपीठ देखील तयार केले आहे.

1. **पर्यावरण:-** या प्रकल्पाने उपजीविकेच्या उपक्रमांमध्ये पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत पध्दतींचा समावेश केला. पर्यावरणीय सुरक्षा उपायांनी नियमांचे पालन सुनिश्चित केले तर जागरूकता कार्यक्रमांनी चांगल्या संसाधन व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन दिले. त्याच्या डिझाइनमध्ये शाश्वतता एकत्रित करून

NRETP ने नैसर्गिक संसाधनांवर प्रतिकूल परिणाम कमी करणाऱ्या पर्यावरणपूरक पध्दतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन दिले.

2. **क्लायमेट:-** एनआरईटीपीने ग्रामीण उत्पादनात विविधता आणून आणि अनुकूली धोरणे एकत्रित करून हवामान धोक्यांना तोंड दिले. दुष्काळ , पुर आणि अति तापमानाचे परिणाम कमी करण्यासाठी उच्च मुल्य असलेली पिके, चांगले जमीन व्यवस्थापन आणि पशूधन आरोग्य पध्दतींना पाठिंबा दिला या उपाययोजनांनी ग्रामीण समुदायांमध्ये लवचिकता निर्माण करण्यास आणि हवामान धोक्यांवरील असुरक्षा कमी करण्यास मदत केली.
3. **तंत्रज्ञान :-** या प्रकल्पात आर्थिक समावेशन वाढविण्यासाठी आणि ग्रामीण उपजीविका सुधारण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला. डिजिटल पेमेंट सिस्टम आणि व्यवहार आधारीत क्रेडिट इतिहासामुळे महिलांना औपचारिक आर्थिक उत्पादनांमध्ये प्रवेश मिळाला. या नवकल्पनांमुळे ग्रामीण उद्योजकांना सक्षम बनवण्यात आले आणि अनौपचारिक कर्जावरील अवलंबित्व कमी झाले.

निष्कर्ष:-

प्रस्तुत शोधनिबंधावरून खालील प्रकारची निष्कर्ष मांडण्यात आली आहेत.

1. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) हा ग्रामीण भारतातील महिलांना सक्षम बनवण्याच्या उद्देशाने एक महत्वाचा उपक्रम आहे.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाने 13 राज्ये, 162 जिल्हे आणि 575 ब्लॉक्समधील 8.8 दशलक्षाहून अधिक ग्रामीण महिलांना 75000 स्वयंमदत गटांमध्ये यशस्वीरीत्या एकत्रित केले आहे.
3. NRETP शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रात महिलांच्या मालकीच्या आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे
4. NRETP मुख्य साखळी विकास, उद्योग प्रोत्साहन आणि कौशल्य वाढ यांसारख्या आर्थिक क्रियाकलाप वाढवून ग्रामीण उपजीविका मजबूत करण्यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे.

5. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प कौशल्य विकास उपक्रमांना उद्योग आणि मुल्य साखळी वाढीच्या उद्दिष्टांशी जोडतो.
6. NRETP ग्रामीण उद्योजकता बळकट करण्यासाठी आर्थिक, तांत्रिक आणि सामाजिक सहाय्य एकत्रित करणारी एकात्मिक समर्थन धोरण वापरते.
7. NRETP च्या आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणात डिजिटल वित्तीय सेवा महत्वाची भूमिका बजावतात.
8. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) ने ग्रामीण उपजीविकेत, विशेषतः महिला आणि तरुणांसाठी, मोठ्या प्रमाणात सुधारणा केली आहे. या प्रकल्पाने कौशल्ये, बाजारपेठ उपलब्धता आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान करून 25 लाखांहून अधिक महिला उद्योजकांना मदत केली आहे. मुल्य साखळी मजबूत करण्यासाठी आणि उच्च-मुल्य बाजारपेठांशी जोडण्यासाठी 1.5 लाखांहून अधिक उत्पादक समुहांना देखील पाठिंबा दिला आहे.
9. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाने उपजीविकेच्या उपक्रमांमध्ये पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत पध्दतींचा समावेश केला.
10. एनआरईटीपीने ग्रामीण उत्पादनात विविधता आणून आणि अनुकूली धोरणे एकत्रित करून हवामान धोक्यांना तोंड दिले.

सारांश :-

विविध आर्थिक, सामाजिक आणि तांत्रिक हस्तक्षेपांद्वारे ग्रामीण अर्थव्यवस्थांमध्ये परिवर्तन आणि महिला सक्षमीकरणासाठी NRETP ने यशस्वीरित्या पाया रचला आहे. तथापि, दीर्घकालीन उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, रोजगार, डिजिटल समावेशन आणि पर्यावरणीय शाश्वततेतील उदयोन्मुख आव्हानांना तोंड देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. शिकलेल्या धड्यांवर आणि समुदायाच्या अभिप्रायावर आधारित त्याच्या धोरणांमध्ये बदल आणि सुधारणा करत राहून, NRETP ग्रामीण भारतात लक्षणीय आणि कायमस्वरूपी सुधारणा घडवून आणू शकते.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

- ✦ Harry Barnes 1942. 'Social Institutions' Prentice Hall Inc., New York.
- ✦ ठाकुर सुरेंद्र व कनकदंडे श्वेतांबरी .2019.सामाजिक संस्था.औरंगाबाद:विद्या बुक्स पब्लिशर्स
- ✦ घाटोळे, रा.ना. 2000. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्त्वे व पध्दती.नागपूर: मंगेश प्रकाशन.
- ✦ <https://www.impriindia.com>
- ✦ जागतिक बँक. (२०१८). भारत - राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (P१६६७४५): प्रकल्प मूल्यांकनदस्तऐवज <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/4/23081524967216619/pdf/India-National-Economic-PAD2789-PP-04092018.pdf>
- ✦ ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार. (रा.) राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प . दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान. <https://aajeevika.gov.in/what-we-do/national-rural-economic-transformation-project>.